

Bércesi Richárd

*SZOVJET BÉKLYÓBA ZÁRT SZÖVETSÉG:
A VARSÓI SZERZŐDÉS, MINT NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZER*

Absztrakt

Munkámban a Keleti Blokk katonai tömbjének, a Varsói Szerződésnek (a továbbiakban: VSZ) a létrejöttét, annak okait, szerkezetét, felépítését, működését és a nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepét mutatom be. Nézetem szerint a köz-, és a felsőoktatás történelemkönyveiben, valamint a tanórákon kevés szó esik a VSZ-ről. A legtöbbször csak a megalakítása, Magyarországnak az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sikertelen kilépési és semlegessé válási kísérlete, Csehszlovákia 1968-as megszállása, majd a Keleti Blokk összeomlása utáni, 1991-es felszámolása kerül megemlítésre.

Jelen tanulmány részletesen elemzi azt a katonai-politikai függőségi viszonyt, amit a katonai tömbben való tagság jelentett a tagországoknak. Ennek tükrében a következő kérdésekre keresem a választ: Mi volt valójában a VSZ? Hogyan szólt az alapító okirata? Mi volt a propaganda és a valós cél közötti különbség a létrehozásakor? Hogyan épült fel a belső struktúrája, milyen fórumai voltak? Kötelező volt, és ezért a Keleti Blokk összes országa belépett a katonai szervezetbe? Ki lehetett belőle lépni, és ha igen, akkor volt, akinek ez sikerült? Milyen volt az el nem kötelezett, de a „szocialista utat követő” Jugoszlávia, és a legjelentősebb távol-keleti kommunista ország, Kína kapcsolata a VSZ-szel? Kik álltak még kapcsolatban a katonai tömbbel? Változott a szervezet szerepe a Hidegháború időszakában? Ha igen, akkor mi befolyásolta ezt? A VSZ minden szintjén kizárólagos szovjet dominancia érvényesült? Voltak a tagállamoknak közös hadgyakorlatok? Csehszlovákián kívül más katonai akciókban is részt vett a szövetség? Mikor és hogyan zajlott a feloszlása?

Kulcsszavak: hidegháború, Varsói Szerződés, Szovjetunió, Keleti Blokk, katonai tömb

Bevezető

1945 májusára az Antifasiszta Koalíció győzelmével ért véget a második világháború Európában. Nyugat-Európát az amerikaiak és a britek, míg Közép-, és Kelet-Európa országait a szovjet Vörös Hadsereg szabadította fel a náci uralom alól. Gyakorlatilag amint elhallgattak a fegyverek Európában, azonnal szembefordultak egymással a győztesek. Európa szovjet megszállási övezetében (a nem önálló Ausztria kivételével) 1949-re mindenütt kommunista berendezkedésű államok jöttek létre.

Az 1940-es évek végére kikristályosodott nemzetközi helyzetben két szuperhatalom nézett farkasszemet egymással, akik ezzel egyidejűleg a világot is két táborra osztották. Az egyik oldalon az atomfegyverrel rendelkező Amerikai Egyesült Államok vezette kapitalista világrendszer, míg a másik oldalon a legnagyobb kontinentális (szárazföldi) hadsereggel bíró, ekkorra már szintén atomhatalommá váló (1949) kommunista Szovjetunió, és csatlós országai álltak.

A Varsói Szerződés (VSZ) létrejötte

Az esetleges harmadik (immáron nukleáris) világháborútól való félelem mindkét oldalon egyformán jelentkezett. A kommunista feltartóztatási politika (Truman-doktrína, 1947. március 12.), az Európai Újjáépítési Program (Marshall-segély, 1947. június 5.) meghirdetése, majd annak a Joszif Visszarionovics Sztálin általi elutasítása Kelet-Közép-Európában, valamint a berlini szovjet blokádnak (első berlini válság, 1948. május - 1949. február), jelentősen befolyásolta a világpolitika további alakulását (Kissinger, 1996, p.507-508).

A kétpólusú világ felé való elmozdulás egyik legfontosabb lépéseként a moszkvai vezetés a szovjet hadsereg által ellenőrzött országok gazdaságát egy közös, általa irányított, így a Kreml érdekeit feltétel nélkül kiszolgáló tömbbe akarta összefogni. E célból rákényszerítette őket a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) a megalakítására, amely 1949. január 25-én jött létre (Kissinger, 1996, p.508).

A kettéválás folyamata 1949. április 4-én folytatódott azzal, hogy az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei Észak-Atlanti Szerződés Szervezete (a továbbiakban: NATO) néven létrehozták a katonai tömbjüket, amely a Vandenberg-határozat (izolacionizmus végső feladása, 1948. június 11.) után biztosította a további amerikai jelenlétet Európa nyugati felében. Az alapító okirat legfontosabb cikke az ötödik, amelyben *„a Felek meg-egyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen Európában, vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen intézett fegyveres támadásnak tekintik...”* (Fischer, 2005, p.119). Ez az utalás ugyan nem nyíltan kimondva, de egyértelműen a Szovjetunióra vonatkozott. Az egyezmény többi pontja kitért a szabadságjogok és a demokrácia intézményeinek a tiszteletben tartására, biztosítására, valamint egy esetleges gazdasági együttműködés előkészítését is tervbe vette. A nemzetközi veszélyhelyzetet tovább fokozta az a bejelentés, hogy a Szovjetunió 1949. augusztus 21-én sikeres atomrobbantást hajtott végre a kazah tagköztársaságban, amely további okot adott a szervezet fenntartására, valamint az amerikai csapatoknak az Európában maradására, amit egyre több állam (pl.: Nagy-Britannia) szorgalmazott (Fischer, 2005, p.120).

A NATO-ra adott szovjet válasz már csak Sztálin halála (1953. március 5.) után következett be. A diktátor elhunytáig viszonylagos enyhülést eredményezett a két tábor közötti kapcsolatokban. Ez a leginkább abban nyilvánult meg, hogy tíz év után, Genfben (1955. április) újra egy tárgyalóasztalhoz ültek a négy nagyhatalom (Amerikai Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország) vezetői (Friedman, 2004, p.12)

A szovjet „mosolydiplomácia” álarca azonban 1955-ben lehullt. Május 14-én a lengyel fővárosban megalakult a VSZ, hivatalos nevén a Barátság, Együttműködés és Kölcsönös Segítség Tanácsa, amely a Szovjetunió, és az általa megszállt, csatlós, kelet-közép-európai kommunista országok katonai-szövetségi rendszereként vált ismertté. A Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés nevet viselő védelmi kontraktus megkötése szimbolikus volt, mivel ratifikálásával a világ hivatalosan is kétpólusúvá vált, amely két katonai táborra oszlott (Friedman, 2004, p.12).

A VSZ létrejöttét az Osztrák Államszerződés megkötése, a Német Szövetségi Köztársaság (a továbbiakban: NSZK) nyugati újrafelfegyverzése és NATO-tagsága (1955), valamint a Nyugat-Európai Unió létrehozása (Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia, Benelux-államok) váltotta ki. Ennek ellenére az alapító szerződésben a résztvevő felek csak a

remilitarizált NSZK-t, majd ezt követően annak a NATO-ba történő integrálását jelölték meg a szervezet létrehozásának okaként: *„A felfegyverzett Nyugat-Németország részvételével, és az észak-atlanti tömbbe való bevonásával a „Nyugat-Európai Unió” alakjában az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei egy új katonai csoportosulás létrehozását helyezték kilátásba, amelyre a világbéke érdekében a Szovjetunióknak és szövetségeseinek hasonlóképpen kell reagálnia”* (Fischer, 2005, p.139).

A VSZ létrehozásánál azonban nem a német kérdés, vagy a Szovjetunió NATO-tagságának az elutasítása volt a legfontosabb szempont, hanem az alapító okiratával azonos napon aláírt Osztrák Államszerződés. Az Ausztriával kötött kontraktus értelmében felszámolták a második világháborúban győztes nagyhatalmak által kijelölt megszállási zónákat, az új Osztrák Köztársaság pedig nemzetközileg elismert semlegességet kapott. A szovjet Vörös Hadsereg megszállását a Román-, illetve a Magyar Népköztársaság területén keresztül biztosították, és itt húzódtak a számukra legfontosabb utánpótlási vonalak is. A szerződés megkötése egyben azt is jelentette, hogy a Szovjetunióknak az osztrák területek megszállásának a végeztével ezekből az államokból szintén ki kellett volna vonnia a csapatait. 1947-ben aláírta velük a második világháborút lezáró párizsi békét,¹ így onnantól kezdve már semmi oka sem volt rá, hogy továbbra is a területükön tartsa a haderejét. Moszkvában azonban tartottak attól, hogy a szovjet nagyhatalmi presztízs csorbát fog szenvedni, ha egyre nagyobb (perem)területeket engednek ki a kezükből. Az esetleges kiválásuk láncreakciót indíthatott volna el, amelynek az eredménye akár a teljes birodalom széthullásának a veszélyét is magában hordozhatta. Moszkva ezt nem tűrhette, ezért mindenképpen lépéseket kellett tennie a Keleti Blokk stabilitásának a megőrzéséért (pl.: az 1953-as berlini munkásfelkelés leverése) (Fischer, 2005, p.140).

Sztálin utódjának, a Szovjet Kommunista Párt (a továbbiakban: SZKP) új első titkárának, Nyikita Szergejevics Hruscsovknak az egyik fő célja az volt, hogy legalizálni tudja a további szovjet jelenlétet a térségben, és ehhez a legjobb jogalapot egy olyan katonai tömb jelentette, amelybe minden kommunista állam „önszántából” lép be. Az újonnan létrejött szerveződés alapító tagjai a következő, egymással „baráti” viszonyban lévő országok voltak: a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság (a továbbiakban: NDK), Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária és Albánia. Magyar részről a belépést a Minisztertanács² elnöke, a Rákosi Mátyás jobbkezének tekintett Hegedűs András ratifikálta. Az egyezményt 20 évre kötötték, amit a lejártakor, 1975-ben a tagállamok további 10 évvel, 1985-ig meghosszabbítottak (Roska, Tóth, Balogh, Németh és Mészáros, 1986, p.9-16; Horváth, 2024, p.69-82).

Az alapító okiratban a tagállamok azt a vállalást tették, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének (a továbbiakban: ENSZ) az Alapokmányában foglaltaknak megfelelően „a

¹Magyarországgal 1947. február 10-én írták alá. A jelenleg is hatályban lévő békeszerződés az eredeti nagyhatalmi rendelkezéshez képest további kisebb, negatív módosításokat is tartalmaz, de lényegében helyreállította az első világháborút lezáró 1920-as Trianoni békeszerződést (Romsics, 2005, p. 125-128)

²A Magyar Népköztársaság kormányának a hivatalos neve az 1949 és 1990 közötti, a Rákosi Mátyás és Kádár János nevével fémjelzett kommunista diktatúra, majd a helyét átvevő államszocializmus idején. Élén a Minisztertanács Elnöke (korábbi nevén: miniszterelnök) állt (Gyarmati, 2010, p. 48.o., 2011, p. 122-129).

nemzetközi kapcsolataikban tartózkodnak az erővel való fenyegetéstől vagy annak alkalmazásától, és a nemzetközi vitáikat békés eszközökkel oldják meg". Ugyanakkor kijelentették azt is, hogy „ha valamely állam vagy államcsoport Európában fegyveres támadást intéz a szerződés valamely részese vagy részesei ellen, akkor az egyéni és kollektív önvédelem jogának érvényesítéseként egyenként és közösen, minden szükséges eszközzel, a fegyveres erő alkalmazását is beleértve azonnali segítséget nyújtanak a megtámadott államnak vagy államoknak” (Halmosy, 1985, p. 282-288; Roska és mtsai, 1986, p.16).

A VSZ alapítói csak és kizárólag Kelet-Közép-Európából kerültek ki. A térségben egyetlen szocialista állam volt, amelyik nem lépett be, a Joszip Broz Tito vezette Jugoszláv Szocialista Köztársaság. 1955 májusában ugyan Hruscsov fordított belgrádi Canossa-járása során rendezték a kapcsolataikat a Szovjetunióval, Tito mégis ragaszkodott a különutas nemzeti, de egyben szocialista modellhez, és kívül maradt a katonai szövetségen. Az esetleges belépés ugyanis egyet jelentett volna a Szovjetunióval való alárendeltséggel, annak az el nem kötelezettségre épülő külpolitikának a feladásával, amit azt követően sikerült kiharcolnia magának és országának, hogy még 1948 júniusában nyilvánosan összetűzésbe került Sztálinnal (Smith, 1992, p. 50-51).

A VSZ-tagok létszáma sohasem emelkedett a katonai tömb fennállása alatt, mivel a NATO-val ellentétben nem került sor a bővítésre, ellenben partneri, együttműködési kapcsolatok kiépítésére igen (Friedman, 2004, p.13).

A legfontosabb ázsiai partnerre a Távol-Keleten tettek szert. A szovjetek és csatlósai által elismert Mao Ce-Tung Kínája ugyan Jugoszláviához hasonlóan nem lépett be a VSZ-be, de a nemzetvédelmi miniszter vezette delegáció útján képviseltette magát az alakuló közgyűlésen. Itt a tárcavezető a következő nyilatkozatot tette: *„A Kínai Népköztársaság kormányának a nevében kijelentem, hogy Kína kormánya, és 600 milliós népe teljes mértékben egyetért (...) az imént aláírt szerződéssel, és támogatja azt”* (Fischer, 2005, p.139). Mao-ék ennek ellenére a háttérben jelen voltak a szövetségben, mivel még 1950-ben bilaterális barátsági egyezményt kötöttek Sztálinnal 30 évre (1980-ig), hivatalosan Japán, valójában azonban az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei ellen. Így egyfajta közvetett kapcsolat mégiscsak fennállt a VSZ és a kínaiak között, ami jelentősen megnövelte a szervezet cselekvési, nyomásgyakorlási súlyát. Megvolt ugyanis a lehetősége annak, hogy egy esetleges európai (németországi) háború során megjelenjenek a kínai „önkéntesek” a majdani VSZ-csapatok oldalán, mint ahogyan az Koreában 1950 és 1953 között Kim Ir Szen északi kommunista erőinek a támogatásakor is történt. Ez semmiképpen sem volt elhanyagolható tényező az ország méreteinek, iparának és emberanyagának a tükrében (Fischer, 2005, p. 140).

A későbbiekben a VSZ-szel partneri kapcsolatra lépett a kezdetben csak a kínaiak, valamint a Szovjetunió és csatlósai által elismert Észak-Korea, Szíria, majd a kommunista fordulat után Kuba, Kambodzsa, valamint Észak-Vietnam is, amely végül a déli területek magába olvasztásával egyesült (Friedman, 2004. p.13.).

A VSZ-tagországok vonatkozásában a szuverén államrendszer alapelvei több okból sem érvényesülhettek, teljes mértékben alárendelődtek Moszkva akaratának. Egyiküknek sem volt lehetőségük arra, hogy mérlegeljék a belépést, és esetlegesen elutasítsák azt. A szervezethez való csatlakozást és az általa képviselt értékrendet sem lehetett kritizálni,

ellenezni. Az aláíró országokra nem volt jellemző, hogy tiszteletben tartották volna az alapvető emberi-, szabadság-, és demokratikus alapjogokat. Nem volt többpártrendszer, nem tartottak szabad választásokat. A többségük totális diktatúráként működött, ahol az ellenzéki erőket, a másként gondolkodókat kérlelhetetlen módon elnyomták, vagy akár meg is semmisíthették. Ez miatt az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei kezdettől fogva nem ismerték el a VSZ tagországaiban a Moszkva által támogatott hatalomátvételekkel létrehozott kommunista-szocialista rendszerek törvényességét, az NDK vonatkozásában pedig annak állami létét sem (Friedman, 2004, p.13).³

A VSZ életre hívásának még egy oka volt. A Kremlben belátták, hogy erőszakos úton nem fog menni Németország bolsevik uralom alatti egyesítése, főként azután, hogy az NSZK a NATO teljes jogú tagjává vált, ami egyben a szervezet garanciáját is jelentette a területi integritás fenntartására, és egyértelmű elkötelezettséget a kapitalista Nyugat irányába. Így Hruscsov másik legfontosabb célja az lett, hogy az NDK területét véglegesen sikerüljön megtartani a Keleti Blokkon belül, és tartósítani tudja a kommunista hatalmat az országban (Fischer, 2005, p. 139).

A Varsói Szerződés felépítése, belső struktúrája

A VSZ, hasonlóan a többi nemzetközi szervezethez, egy közös céllal, egy közösen vallott, mindenki számára elfogadott ideológiai köntöst kapott. Hivatalosan *„a baráti, szocialista államok közös védelmi szervezete, amely a marxista-leninista szellem jegyében jött létre, amelyet mindenki egyformán magáénak vall. Ez a baráti szövetség azzal a céllal jött létre, hogy megvédje tagjait a nemzetközi imperializmustól, a burzsoáziától, a romló kapitalizmustól, vagyis az ezt képviselő Amerikai Egyesült Államoktól és szövetségeseitől. Ezen baráti szövetség keretén belül együtt haladnak a közös cél, a kommunizmus felé”* (Haber és Gyenes, 1980, p.25; Halmosy, 1985, p.282-288). A valóság azonban ennél árnyaltabb volt. A NATO-val ellentétben a VSZ nem egyenrangú partnerek szövetsége, hanem a „Nagy Testvér” és a magához kötött „kis testvérek” tömbje volt. Ez a Moszkva által kierőszakolt „egység” a megszálló és a megszálltak közötti alárendeltségi viszony szentesítéseként definiálható. Alapját a tartós szovjet katonai jelenlét által előidézett nyomásgyakorlás biztosította. Az alapszerződés kimondta, hogy *„a Szovjetunió sajátos helyet foglal el a szocialista országok koalíciójában, akárcsak a hadserege a fegyveres erők között. Erre a különleges státusra kizárólagos nagyhatalmisága, nukleáris potenciálja, valamint hadászati rakétái révén tehetett szert. Különleges felelősséget viselt az egész emberiség egyetemes békéjéért, és a világ biztonságának ügyéért is”* (Szerencsés, 1990, p.35). Vagyis pozícióját több szempont is biztosította. Valódi tömeghadsereggel a tagállamok közül csak a Szovjetunió rendelkezett, a területén voltak a nyersanyaglelőhelyek (pl.: szibériai kőolajmezők), ők ren-

³Ez utóbbival összefüggésben az NSZK külpolitikai alapelvként fenntartotta magának azt a jogot, hogy amelyik ország hivatalosan elismeri a keletnémet államot, azzal megszakítják, vagy nem alakítanak ki a diplomáciai kapcsolatokat (Hallstein-doktrína). A Szovjetunió ez alól kivételt képezett, de az ideiglenes fővárosként kezelt Bonnban működő nyugatnémet kormány ténylegesen végül egyik országgal szemben sem léptette érvénybe a büntetőintézkedést (Friedman, 2004, p.13).

delkeztek egyedülként olyan technológiai háttérrel (pl.: Wernher von Braun és tudóstársai), amellyel versenyezni tudtak az Amerikai Egyesült Államokkal a katonai fejlesztések területén (pl.: rakétaprogram) (Halmosy, 1985, p.282-288; Szerencsés, 1990, p.35).

A VSZ-tagállamok kétoldalú egyezményekben hagyták jóvá a területükön a szovjet csapatok „*ideiglenes, meghatározatlan idejű állomásoztatását*” (Halmosy, 1985, p.282-288; Szerencsés, 1990, p.35).

Akadtak azonban kivételek a rendszeren belül. Csehszlovákiával, Romániával és Albániával más volt a helyzet, mint az NDK-val, Lengyelországgal, Bulgáriával vagy Magyarországgal. Csehszlovákiában 1968-ig nem tartózkodott szovjet katona. Romániából 1958-ban távoztak a megszállók. Albánia (Jugoszláviához hasonlóan) saját erőből, valamint Tito jugoszláv önkéntesei segítségével szabadította fel magát az olasz-német megszállás alól, így oda nem vonult be a Szovjetunió, amely ráadásul földrajzilag messze is volt tőle. A Keleti Blokk országai szintén nem voltak határosak vele, így Kelet-Közép-Európával ellentétben Moszkva befolyása kevésbé tudott érvényesülni a Balkán-félszigeten elterülő, Enver Hodzsa vezette államban (Szerencsés, 1990, p.35).

A VSZ működését illető minden lényeges döntést a szovjet fővárosban hoztak meg. Hruscsovék elvárták, hogy „*a proletár internacionalizmus szellemének megfelelően*” (Haber és Gyenes, 1980, p.34) ellenvetés nélkül, minden tagállam igazodjon a moszkvai javaslatokhoz. A VSZ legfontosabb fóruma a Politikai Tanácskozó Testület lett (a továbbiakban: VSZ PTT), amelynek a hatásköre a külpolitikai, és az ehhez kapcsolódó katonai-védelmi kérdésekre terjedt ki. Tanácskozásain a tagállamokat közösen érintő legfontosabb kérdések kerültek napirendre. A VSZ fennállása alatt a testület elnökét mindig a Szovjetunió adta, feladata pedig az volt, hogy „*érvényt szerezzen az alapító okiratban vállalt kötelezettségeknek, feladatoknak*” (Haber és Gyenes, 1980, p.34) minden tagország számára. A tagállamoknak fejenként egy szavazata volt, és felszólaláskor használhatták nemzeti nyelvüket. Az országoknak a testületben való képviselét a szerződés 6. cikkelye határozta meg: „*A kormány valamelyik tagja, vagy más külön kinevezett küldött képviselje a tagállamot*” (Haber és Gyenes, 1980, p.35).

A VSZ PTT az első ülését 1956-ban, a csehszlovák fővárosban, Prágában tartotta, ahol a tagállamok minisztertanácsainak elnökei, illetve azok helyettesei vettek részt. 1960-tól azonban a testületi ülés a legfelsőbb szintű konzultációk helyszínévé vált, ahol a delegációk élén már nem a kormányfők, hanem maguk a pártfőtitkárok álltak, akik egyben a kommunista államok vezetői is voltak. A küldöttségben velük tartottak a honvédelmi miniszterek is. Bár az alapító okirat úgy fogalmazott, hogy a tagországok a kérdések felvetésében, megvitatásában, illetve a szavazásokkor egyenlő jogokat élveznek, ez a valóságban sosem válhatott lehetővé. A Szovjetunió dominanciája megkérdőjelezhetetlen volt (Haber és Gyenes, 1980, p.35).

A VSZ PTT határozatai egyhangú döntéssel születtek meg, azonban a végrehajtásukhoz parlamenti, vagy minisztertanácsi jóváhagyás volt szükséges. Ezen elvek beépítése szovjet propagandisztikus célokra épült, azt hangoztatva, hogy minden tagállam nagymértékű szuverenitással, önállósággal rendelkezik a szervezeten belül (Haber és Gyenes, 1980, p.35).

A VSZ PTT üléseket általában kétévente tartották. Kivételt képezett ez alól az olyan helyzet, amikor a tagországoknak fontos nemzetközi kérdésekben kellett felsorakozniuk a Szovjetunió mellett. Ilyen esetekben rendkívüli tanácskozásokra került sor (Haber és Gyenes, 1980, p.35).

1976-ban a VSZ PTT budapesti ülésén született döntés az Egyesített Titkárság (a továbbiakban: VSZ ET) felállításáról, amely az ülészek között látta el a VSZ-re háruló feladatokat. Ekkor hozták létre a Külügyminiszterek Bizottságát (a továbbiakban: VSZ KB) is, amely bizonyos időközönként, általában évente tartotta az üléseit Moszkvában. Az egyenlőség elvének teljes figyelmen kívül hagyásával a bizottsági elnöki posztot a mindenkori szovjet külügyminiszter töltötte be (Haber és Gyenes, 1980, p.73).

A VSZ második fóruma a Honvédelmi Miniszterek Bizottsága (a továbbiakban: VSZ HMB) volt. A hierarchikus rendszerben a VSZ PTT alatt, illetve az Egyesített Parancsnokság (a továbbiakban: VSZ EP) fölött helyezkedett el. A feladatköre az volt, hogy a VSZ PTT határozatai alapján kötelező érvényű javaslatokat tegyen a tagállamoknak az Egyesített Fegyveres Erők (a továbbiakban: VSZ EFE) fejlesztésére. E mellett pedig előkészítette és előterjesztette a legfelsőbb fórum elé kerülő kérdéseket, javaslatokat. A bizottsági üléseket mindig a soron következő elnöki teendőket ellátó állam delegáltja hívta össze. Az első találkozót Moszkvában tartották. A legtöbb alkalommal a NATO és az „imperialisták” tevékenységét elemezték, valamint olyan javaslatokon dolgoztak, amelyekkel a VSZ a szovjet (brezsnyevi) világbirodalmi külpolitika szellemében támogatni tudta volna a „szocializmus építésében” a harmadik világ országait. Hogy milyen mértékben érvényesülhetett a függetlenség, illetve a másként gondolkodás a bizottságban, azt a következő idézet világosan alátámasztja: *„Ez a munka megfelel a politikai vezetés, illetve a kommunista és munkáspártok által támasztott követelményeknek, és a szocialista együttműködés alapelveinek”* (Halmosy, 1985, p.282-288; Roska és mtsai, 1986, p.19-20).

A tagállamok szuverenitásának a csorbulását mutatja az a tény, hogy a VSZ HMB-ben elfogadott javaslatokat a VSZ PTT, illetve kormányzati jóváhagyás nélkül is kötelesek voltak végrehajtani. Az üléseket általában évente egyszer tartották, és mindig az orosz ABC szerinti soron következő tagállam honvédelmi miniszterének elnöklete alatt. Elvileg bárki nyújthatott be egyoldalúan tervezeteket megtárgyalásra (Haber és Gyenes, 1980, p.72), de a valóság az volt, hogy állandó jelleggel csak és kizárólag a szovjet javaslatok érvényesültek, ellenszavazatok nélkül. Ez már az első ülésen, 1969 januárjában világossá vált, amikor Csehszlovákia példáján keresztül a többiek is érezték, milyen sors várhat azokra, akik akár csak a legkisebb szinten is szembemennek Moszkva akaratával (Haber és Gyenes, 1980, p.75).

A VSZ az EFE-n belül tömörítette egybe a tagállamok hadseregeit, szovjet parancsnokság alatt, így Moszkva a közvetlen ellenőrzése alatt tudta tartani a csatlósai fegyveres erejét. Élén a VSZ EP intézménye állt, amely közvetlenül a VSZ HMB illetékessége alá tartozott. Ez a szerv vezényelte le a közös hadgyakorlatokat. A főparancsnokot a tagországok marsalljai, tábornokai közül az összes tagállam „hozzájárulásával” választották, akinek a személyét mindig a Szovjetunió adta (I.SZ. Konyev 1955-1960, A.A. Grecsko 1960-1967, I. I. Jakubovszkij 1967-1976, valamint V.G. Kulikov 1976-1991) (Haber és Gyenes, 1980, p.75).

A VSZ EP két alsóbb, nagyobb szervezetre oszlott, az Egyesített Fegyveres Erők Katonai Tanácsára (a továbbiakban: VSZ EFEKT) és a törzsre, a Technikai Testületre (VSZ TT), valamint a különböző tagállamok által ide sorolt légvédelmi törzsekre. Az alsóbb fokú szervezetek élén az VSZ EFE főparancsnokának helyettese állt. 1969-ben az VSZ EFE Katonai Parancsnoksága (a továbbiakban: VSZ EFE KP) létrehozásával intézményesítették a hatékony működést (Haber és Gyenes, 1980, p.75).

A VSZ-kontingensekbe tartozó csapatokat az adott állam körmánya jelölte ki. Beletartoztak a magasabb egységek mellett a seregtestek, a biztosító és a hadtápszervezetek, valamint az egyéb, közös katonai szervezetek is. Alárendeltség szempontjából minden egység a saját honvédelmi minisztériumának illetékességi körébe tartozott, amelyek azonban a kormányukon keresztül a szovjetek utasításait követték. A tagországoknak a hadseregeiket szovjet minta alapján kellett megszervezniük, az arculatuk nem ölthetett nemzeti jelleget. A hazához való hűség is majdhogynem formalitás volt. Tevékenységüket a saját országukban érvényes katonai szabályzati rendszerek határozták meg, amelyek az állam minden területéhez hasonlóan a szovjet mintát követték (Haber és Gyenes, 1980, p.75).

A VSZ-egységeken belül elkülönültek a különböző fegyvernemek, a szárazföldi csapatok, a légierő, a haditengerészet, és a honi légvédelem. A VSZ EP-n belül létrehoztak egy közös törzset, amelynek az élén a főparancsnok helyettese, a törzsfőnök állt. Ezt a tisztséget is szovjet parancsnok töltötte be. A főparancsnok tevékenységét a VSZ PTT ellenőrizte, és csak ennek a testületnek tartozott elszámolással (Haber és Gyenes, 1980, p.76).

A VSZ-ben hozott rendeleteket a tagországokban a honvédelmi minisztereknek kellett végrehajtani. A vezérkari főnökök a két ülészak között is rendszeresen konzultáltak egymással (Haber és Gyenes, 1980, p.76).

A VSZ alapszerződése értelmében a tagállamok rendszeresen tartottak közös hadgyakorlatokat a szovjet Vörös Hadsereggel. Ezek célja a katonai fegyverarzenál tesztelése mellett, a NATO elrettentése volt *„bárminemű, meggondolatlan, ellenséges cselekedettől, a világbéke jegyében”* (Haber és Gyenes, 1980, p.76). 1985-ig összesen 9 alkalommal került rájuk sor, a legtöbbet az NDK területén tartották (3). Az elsőre a második berlini válság idején, 1961-ben („Vihar” fedőnéven) került sor, az erődemonstráció, illetve a NATO provokációjának a céljából. A legnagyobb volumenű hadgyakorlatot 1963-ban ugyancsak itt tartották („Quartett”), ahol 40 000 fő, 700 harckocsi, 500 löveg, 300 repülőgép, és harci helikopter vett részt. Lengyelországban („Odera-Neisse” 1969, „Pajzs-76” 1976) és Cseh-szlovákiában („Vltava” 1966, „Pajzs-72”, 1972) kétszer, Bulgáriában egyszer („Rodope”, 1967) tartottak közös VSZ-hadgyakorlatot. Magyarországon szintén egyetlen alkalommal, 1979-ben került sor hadgyakorlatra („Pajzs-79”) a Bakonyban (Haber és Gyenes, 1980, p.76; Horváth, 2024. p.73).

A tagországok hadseregei a szovjetektől többségükben már elavult harcászati eszközöket (pl.: T-34-es tankok) kaptak. A Vörös Hadsereg által használt korszerű fegyverarzenálból (az 1986-ban bemutatott, korszerű MIG-29-es vadászrepülő kivételével) a többiek nem részesülhettek. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a VSZ haditechnikai szempontból jelentős lemaradásban volt a NATO-hoz képest, akárcsak a Szovjetunió az Amerikai Egyesült Államokkal szemben (Haber és Gyenes, 1980, p.76).

A Varsói Szerződés a nemzetközi politikában

Az 1956-os ikerkonfliktusok során nem került sor a VSZ csapatainak a bevetésére Magyarországon, sem pedig a Szuzei-csatornánál (Ormos, 2005, p.220-222).

A magyar forradalom és szabadságharc kitörését követően, Magyarország miniszterelnöke, Nagy Imre november 1-jén bejelentette a Magyar Népköztársaság kilépését a VSZ-ből, és egyúttal kérte az ENSZ-től az ország semlegességének a nyilvános elismerését. A Szovjetunióknak ezért erőt kellett mutatnia nemcsak a Nyugattal, hanem a saját katonai tömbjével szemben is, nehogy mások is követni akarják a magyar példát, ami rövid úton akár a szovjet uralom összeomlását, a status quo megváltozását is eredményezhette volna Kelet-Közép-Európában. A szabadságharc eltiprására kidolgozott „Forgósziel” fedőnevű hadművelet végrehajtása előtt Hruscsov nem hívta össze a VSZ PTT-t, hanem titkos követjárás keretében „kérte ki” a tagállamok véleményét. Egyúttal azonban azt is kijelentette, hogy az akcióban csak a szovjet csapatok vesznek majd részt. A szovjet első titkár „meggyőzte” a VSZ tagállamait a Magyarország elleni katonai intervenció szükségességéről, így mindenki támogatta a bevonulást. Ennek eredményeként Hruscsov később hivatkozhatott arra a tényre, hogy a döntést a „baráti államok közösen hozták, a szocialista világrendszer védelmében” a VSZ egyik alapító tagjával szemben. Így a magyar forradalom és szabadságharc erőszakos, katonai úton történő leverését hivatalos szóbeli VSZ-hozzájárulás keretében hajtotta végre a Szovjetunió. Románia felajánlotta, hogy nemcsak szavakkal, hanem gyakorlati úton is szívesen részt venne a „rendcsinálásban”, de ezt Hruscsov megtiltotta nekik (Szerencsés, 1990. p.35.; Ormos, 2005, p.220-222).

Albánia szerencsésebb helyzetben volt, mint a Szovjetunióval határos Magyarország, így az el nem kötelezett Jugoszlávia által körülölelt balkáni állam 1962-ben következmények nélkül függeszthette fel a tagságát a VSZ-ben, ahonnan 1968-ban egyedülként ki is tudott lépni (Szarka, 1995, p.38).

1964-ben Leonyid Iljics Brezsnyev puccsal eltávolította a hatalomból Hruscsovot, és újra keményvonalas politikát kezdett alkalmazni. Az SZKP új első titkárának (majd 1966-tól új megnevezéssel pártfőtitkárának) a nevéhez köthető az 1967-ben megfogalmazott Brezsnyev-doktrína, amely kimondta, hogy *„ahol a szocializmus veszélyben forog, ott a Szovjetunió beavatkozik”* (Halmosy, 1985, p.659; Szarka, 1995, p.38-39). Ezzel kapcsolható össze az a ténymegállapítás, hogy a VSZ 46 éves fennállása során mindössze egyetlen alkalommal indított katonai akciót, és az pont erre az időszakra datálható. Az 1968-as, első „éles” bevetés mindjárt meg is osztotta a „Béketábor” tagjait. A célpont ugyanis Magyarországhoz hasonlóan ismét közülük való volt, a VSZ alapító tagja, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság. Moszkva szerint az országban *„Alexander Dubček reformjai, a más-ként gondolkodás már a szocialista rendszert fenyegette”* (Halmosy, 1985, p.659; Szarka, 1995, p.38).

Március 23-án, Drezdában a szovjet pártfőtitkár kezdeményezésére VSZ PTT-ülést tartottak a tagállamok, ahol a téma a csehszlovák helyzet volt. A kölcsönös barátság és egyenlőség elvének a hamisságát bizonyítja, hogy az érintett reformista kormány képviselői nem kaptak meghívást a csúcstalálkozóra, így az álláspontjukat sem adhatták elő „szövetségeseiknek”. Brezsnyev kizárólag a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) háttérbe szo-

rított, jelentős kormányzati pozícióval nem rendelkező konzervatív vonulatával egyeztetett. A prágai kormány kihagyása az őket érintő kérdések tárgyalásából egyértelművé tette azt, hogy a szövetségi rendszerben a VSZ országai nem voltak teljes jogú tagok, sőt, ebben a helyzetben kijelenthető, hogy Csehszlovákia még a többiekhez képest is alárendeltebb pozícióba került (Szarka, 1995, p.38).

Júniusban Moszkvában ült össze a VSZ PTT, ismét a csehszlovákok nélkül. Itt már világossá vált, hogy Brezsnyev a VSZ katonai beavatkozása mellett döntött. Ebben a tagállamok többsége támogatta is, kettő kivétellel. Románia és Magyarország szembement a szovjet elképzelésekkel. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkára által vezetett magyar küldöttség végül Brezsnyev fenyegetésére mégiscsak beleegyezett a szövetségesük lerohanásába. Kádár döntésének oka az volt, hogy az év elején „Új Gazdasági Mechanizmus” néven Magyarországon is reformokat vezettek be. A pártfőtitkár és köre tartott attól, hogy a szovjet tankok a túlzott ellenállás okán esetleg a szomszédos Magyarországon is „rendcsinálásba kezdhetnek”, így végül mégiscsak jobbnak látták, ha részt vesznek az akcióban. Kádár János azonban titokban Pozsonyban találkozott csehszlovák kollégájával, és értesítette a veszélyről. Dubček nem vette komolyan a magyar pártfőtitkár szavait (Szarka, 1995, p.38-39).

Románia ezzel szemben kitartott az álláspontja mellett, sőt a Nicolae Ceausescu román pártfőtitkár vezette küldöttség faképnél hagyta partnereit a VSZ PTT-ülésen, és hazatért Bukarestbe. Románia viselkedése beilleszthető abba a folyamatba, hogy 1964-ben a még a Georghe Gheorghiu-Dej által irányított pártvezetés kihasználta a Hruscsov és Brezsnyev közötti moszkvai hatalmi harcot, és csendben, de fokozatosan kezdett kihátrálni a VSZ-ből. A teljes kilépést azonban sem Ő, sem az utódja, Ceausescu nem merte soha megkockáztatni, hanem a Román Szocialista Köztársaság inkább csak bizonyos korlátozásokkal vett részt a katonai tömb tevékenységében. Ez mellett az 1970-es évektől Ceausescu az Amerikai Egyesült Államok felé is nyitni kezdett – a szovjetek, vagy a VSZ általi megtorló következmények nélkül (Szarka, 1995, p.39).

1968. augusztus 21-én a VSZ csapatai bevonultak Csehszlovákiába, ahol katonai erővel szakították félbe az „Emberarcú szocializmus építését”, amellyel a közösség védelmi-katonai szervezetből gyakorlatilag „csendőrré” vált. A Szovjetunió akarata, és az általa irányított katonai tömb erőszak alkalmazásával hatalomra juttatta a Gustav Husák vezette konzervatív kommunista irányzatot. A megszállók az országban maradtak, amit a megfélemlített csehszlovák nemzetgyűlés is elfogadott (Szarka, 1995, p.39).

Brezsnyev lépése annak volt a jele, hogy az erőpolitika a Szovjetunióban is fontos szempontnak számított. A belpolitika itt is (akárcsak az Amerikai Egyesült Államokban), nagyban függött az ország nemzetközi szerepvállalásától, a külpolitikától. A siker vagy a kudarc dönthetett akár a szovjet pártfőtitkár jövőjéről is. Elődjét, Hruscsovot pontosan ez utóbbi miatt sikerült elmozdítania a hatalomból. A VSZ-t Hruscsov, majd később Brezsnyev is eltérő felfogással kezelte. Az előbbi számára a katonai tömb megalakítása az „erős vezér, erős ország”-elv megtestesítését jelentette. Véglegesen meg akarta szilárdítani vezetői szerepét a Szovjetunió élén, bizonyítani akarta a pártvezetés számára, hogy Sztálin birodalma annak halála után is fenntartható. Ennek érdekében szorosabbra fűzték a „baráti kapcsolatokat” a megszállt, kommunista csatlós közép-európai országokkal, hogy

mindenáron megakadályozza az esetleges kiválásukat a „Béketáborból”. 1956 eseményeit azonban Hruscsov arra használta fel, hogy bebizonyítsa a világnak, hogy a Szovjetunió a VSZ nélkül is érvényesíteni tudja az akaratát. Ez volt többek között az oka annak, hogy Magyarországon csak és kizárólag szovjet tankok tettek „rendet” (Für, 2003, p.15).

Brezsnyev ezzel szemben már VSZ-segédlettel vonult be „a szocializmus megmentésére” Csehszlovákiába. Ennek az lehetett a fő oka, hogy a szovjetek el kívánták kerülni az agresszorként való megbélyegzést, másrészt Moszkva számára fontos propagandaeszköz volt a közös fellépés látszata, mert így azt tudták közvetíteni a Nyugat irányába, hogy a VSZ egy valós szövetségi rendszer, ahol együttes elhatározások alapján születnek a döntések. Erre vetett némi árnyékot Románia távolmaradása az akciótól. Az invázió igazi üzenete azonban az volt, hogy a Szovjetunió akár erőszak alkalmazásával is fellép az általa megteremtett hegemon világrendszer fenntartásáért (Für, 2003, p.15).

Csehszlovákia után, az 1970-es években, Afrikában a Szovjetunió ismét a VSZ nélkül harcolt „a kommunizmus győzelméért” a Fidel Castro által átküldött kubai „önkéntesekkel” együtt a helyi illetőségű háborúkban. Ázsiában, az 1979-ben kezdődő afganisztáni háborúban a VSZ fegyverszállítmányokat biztosított a szovjet csapatok oldalán harcoló kommunistáknak, de nem jelent meg a harctéren. A VSZ PTT ülései 1991-ig rendszeresen zajlottak, a legtöbbször azonban csak határozatok formájában ítélték el a másik tábor lépéseit (pl.: Vietnami háború, arab-izraeli háborúk, Irak támadása Irán ellen). Ez a stratégia Brezsnyev 1982-es halálát követően, a rövid ideig regnáló utódai, Jurij Andropov (1982-1984) és Konsztantyin Csernyenko (1984/1985) pártfőtitkársága alatt sem változott (Für, 2003, p. 16-20).

A Varsói Szerződés felszámolása, keményvonalas kommunista puccs-, és visszarendeződési kísérlet a Szovjetunióban, a NATO „keleti bővítése” az ezredforduló környékén

1985-től Mihail Gorbacsov hatalomra jutásával az egykori fenyegető katonai tömb működése már teljes mértékben formálissá vált. A Szovjetunió egyre kevésbé bírta az Amerikai Egyesült Államokkal való fegyverkezési versenyt, miközben a Keleti Blokk egészével együtt egyre súlyosbodó belső politikai-gazdasági helyzettel kellett szembenéznie, amit az új szovjet pártfőtitkár a glasznosztj (politikai nyitás, nyíltság) és peresztrojka (gazdasági-társadalmi átalakítás) reformjával próbált meg orvosolni hazájában. Gorbacsov külpolitikai irányváltásba is kezdett: aláírta az Amerikai Egyesült Államokkal a közép-hatótávolságú rakéták csökkentéséről szóló szerződést, amellyel beleegyezett az NDK-ban és Csehszlovákiában lévő szovjet rakéták leszerelésébe és eltávolításába. Az elődjeivel ellentétben felismerte, hogy a Szovjetunió nem nyerheti meg a közel egy évtizede dúló afganisztáni háborút, ezért döntést hozott a szovjet csapatoknak az 1989 végéig történő kivonásáról. Ez példátlan lépés volt a szuperhatalom addigi történetében, mivel lényegében felért a vereség nyilvános beismerésével, még ha azt a nagyhatalmi presztízs megőrzése céljából tudatosan kerülte is a pártvezető (T. Balla, 1998a p. 315-320, 1998b p. 321., 1998c p. 325-326.; Für, 2003, p. 341).

Gorbacsov ezt követően Kelet-Közép-Európából is csapatkivonásokról döntött. 1988. december 17-én egyoldalú lépésként utasításba adta 50 000 katona és 5000 harckocsi

kivonását az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról, ezzel párhuzamosan pedig csökkentette a Szovjetuniónak az Urál-hegységtől nyugatra lévő, európai területein tartózkodó haderőit és fegyverzetüket (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p. 342).

A szovjet pártfőtitkár „javaslatára” a VSZ-nek is külpolitikai irányváltást kellett végrehajtania, és 1988-ban tárgyalásokat kezdeményezett a NATO-val az európai hagyományos fegyverzetek csökkentéséről (röviden: CFE), amelyről az egykor egymással élesen szembenálló két katonai tömb 1990 novemberében alá is írta a szerződést. A kontraktus a korlátozás körét földrajzilag Európa két határáig, az Atlanti-óceánig és az Urálig terjesztette ki (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p. 342).

A szovjet uralom látható gyengülésével a VSZ-en belül is mozgólódás vette kezdetét. Az 1989 júliusában Bukarestben tartott csúcsértekezleten, végleg elvetve a Brezsnyev-doktrínát, elismerésre került a tagállamoknak az a joga, hogy saját kül-, és belpolitikát folytathatnak. Az egyetlen ellenszavazat a Keleti Blokkban zajló változások hatására egyre keményvonalasabbá váló házigazda, Nicolae Ceausescu részéről érkezett, aki a korábbi irányvonalnak megfelelően jelezte Gorbacsov felé, hogy „a szocializmus védelmében” kész katonai erővel fellépni a szomszédos Magyarországon zajló demokratikus átalakulással szemben. Moszkva azonban határozottan megtiltotta ezt a reformigényeknek a Romániára való átgyűrűzésétől tartó és a saját hatalmát féltő, már a VSZ-en belül is egyre inkább elszigetelődő román diktátornak. Ceausescu aggodalma végül beigazolódott, amikor 1989 decemberében Temesváron forradalom tört ki az uralma ellen, előidézve a bukását. A menekülő ex-diktátort a felkelők elfogták, majd a feleségével, Elena Ceausescuval együtt (a nyugat-európai demokráciák által is megkérdőjelezett módon) december 25-én katonai rögtönítélő bíróság elé állították, ahol mindkettőjüket halálra ítélték és kivégezték. A holttestük jeltelen sírba került. Az eseményeket nem követte szovjet, vagy a VSZ égisze alatti katonai intervenció Romániával szemben (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).

1990-ben folytatódott a NATO és a VSZ közeledése. Februárban megállapodást írtak alá arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok és a továbbiakban a Szovjetunió sem állomásoztathat 195 000-nél több katonát Közép-Európában. Ennek tükrében Csehszlovákia és a Németh Miklós vezette magyar Minisztertanács is tárgyalásokat kezdett a szovjet csapatok kivonásáról, amit a felek viszonylag rövid idő alatt, kétoldalú szerződésekben rögzítettek. Magyarország esetében a Horn Gyula magyar-, és az Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter által aláírt megállapodás 1990. június 1. és 1991. július 15-e között határozta meg a kivonulás időtartamát, ami 1991. június 16-ra be is fejeződött (Für, 2003, p. 343).

1990 júniusában került sor a VSZ PTT következő, Moszkvában tartott ülésére, amelyen az 1989/1990-es rendszerváltás utáni első, szabadon választott kormány miniszterelnöke, Antall József vezette a magyar delegációt. A kormányfő a tanácskozáson nyílt indítványt tett arra, hogy a tagállamok döntsenek róla és belátható időn belül kezdjék is meg a VSZ katonai szervezetének a felszámolását. Ezt a Szovjetunió és a hozzá azért még mindig igazodó tagországok többsége sem támogatta, hanem helyette azt a szovjet előterjesztést fogadták el, hogy a *„szövetség ettől kezdve egyenlő és szuverén államok szerződésévé alakul, amely demokratikus elvekre épül”* (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p.

343). A VSZ-ben történetekre reagálva, három héttel később, az 1989/1990-es rendszer-váltás utáni első, szabadon választott magyar Országgyűlés határozati javaslatot fogadott el. Ebben azt indítványozta az Antall-kormány felé, hogy kezdjen széles körű tárgyalásokat a katonai tömbből való kilépésről, annak ülésein ettől kezdve Magyarország ne is vegyen már részt, hanem egyoldalúan függessze fel a tagságát (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p. 343).

A VSZ széthullását felgyorsította, hogy Albánia 1962-es távozása óta elsőként, 1990. szeptember 25-én az NDK kilépett a szervezetből, október 3-án pedig egyesült az NSZK-val, újból létrehozva ezzel az egységes Németországot. A távozáskor a Szovjetunió elfogadta, hogy legkésőbb 1994 végéig hazarendeli az egykori NDK területén állomásozó összes megszálló katonáját. Az események hatására egyre inkább előtérbe került a korábban elvetett magyar javaslat, hogy felkellene oszlatni a már bomladozóban lévő katonai tömböt. Gorbacsov november elejére csúcstalálkozót hívott össze Budapestre, ezt azonban végül az egyre súlyosabbá váló belpolitikai válságba süllyedő Szovjetunió kérésére elhalasztották (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p. 343).

A VSZ mindeközben tovább repedezett: 1991. január 15-én a három közép-európai ország alkotta, újonnan létrehozott visegrádi együttműködés tagjai, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia külügyminiszterei közös nyilatkozatukban úgy fogalmaztak, hogy *„érdekeltek vagyunk abban, hogy a Szovjetunióval folytatott tárgyalások alapján, a dolgok természetes alakulásához igazodva építsük le a Varsói Szerződést. Ha azonban Moszkva továbbra is halogatja a már novemberre tervezett csúcstalálkozó összehívását, akkor júniusig mindhárman lezárjuk a paktum katonai részét”* (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p. 344-345). Másnap a csehszlovák parlament a magyar példát követve, határozatban szólította fel a prágai kabinetet, hogy gyorsítsa meg a tárgyalásokat a katonai tömb azonnali felszámolásáról, ha pedig ez nem történik meg, akkor egyoldalúan lépjen ki belőle.

A Szovjetunió végül a nyomásnak engedve, 1991. február 12-én hivatalos bejelentést tett arról, hogy *„április 1-jéig a tagállamok közös megegyezéssel felszámolják a VSZ katonai szervezetét. Egyúttal kezdeményezzük azt, hogy a VSZ-tagországok kapcsolatait a jövőben kétoldalú alapokon fejlesszük”* (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).

Moszkva a kölcsönösség elvén alapulva javaslatot tett a Nyugat felé arra vonatkozóan, hogy a VSZ megszűnésével a szerintük funkciótlanná váló NATO is oszlassa fel magát. Ez azonban Washingtonnál és szövetségeseinél is egyaránt süket fülekre talált. Az elutasításról szóló hivatalos kommunikációjában a nyugati katonai tömb arra hivatkozott, hogy *„a NATO a VSZ-szel ellentétben senki számára sem jelentett és jelent fenyegetést. A világbéke őrzője kíván lenni, ehhez pedig továbbra is szükség van a szövetségre”* (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).

Az 1990 novemberében elhalasztott budapesti, soron kívüli VSZ PTT-ülést végül 1991 februárjában pótolták be, ahol a külügy-, és a védelmi miniszterek 25-én megszavazták a VSZ katonai struktúrájának a felszámolásáról szóló határozatot. A tagállamok delegációinak a döntése értelmében 1991. március 31-ei dátummal hatályon kívül helyeződött a katonai együttműködést szabályozó összes szerződés, április 1-jével pedig a VSZ minden katonai tevékenysége, valamennyi szerve, testülete és intézménye megszűnt, kivéve a VSZ

PTT-t. A testület szimbolikus, utolsó csúcstalálkozója 1991. július 1-jén, a pár héttel korábban még szovjet megszállás alatt álló csehszlovák fővárosban, Prágában került sor, ahol a VSZ-t hivatalosan is megszüntnek nyilvánította. Ezzel lezárult a katonai tömb "békés önfelszámolási" folyamata, amely egyben Kelet-Közép-Európa teljes politikai-katonai felszabadulását és függetlenségét is jelentette a Szovjetuniótól (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.; Für, 2003, p.346-350).

A tagállamok delegációinak az élén az államfők álltak, ez alól azonban két ország kivételt képezett. Magyarország küldöttségét Göncz Árpád köztársasági elnök helyett Antall József miniszterelnök, a Szovjetunióét pedig az időközben a parlament, az Állami Duma által az ország elnökévé választott Gorbacsov helyettese, az általa javasolt és támogatott Gennagyij Janajev alelnök vezette, aki augusztusban azzal vonult be a világtörténelembe, mint az utolsó olyan reakciós, keményvonalas kommunista szovjet politikus, aki visszaakarta állítani a Szovjetunió korábbi politikai irányvonalát. Janajev puccsot kísérelt meg az állítása szerint „súlyos betegséggel küzdő”, valójában azonban a krími dácásjában az általa háziőrizetbe helyezett Gorbacsov ellen, önmagát nevezve ki államfővé. A belpolitikai konfliktus eseményeit feszült figyelemmel kísérte a világ, azon belül pedig a szovjet visszarendeződéstől és az újbóli esetleges katonai fenyegetéstől tartó Kelet-Közép-Európa is. A puccs három nap alatt elbukott, Gorbacsovot a szintén fogva tartott feleségével együtt szabadon engedték. Az államfőt visszahelyezték a hivatalába, amit a Szovjetunió 1991. december 31-ei hivatalos megszűnéséig foglalt el. Janajevet a társaival együtt letartóztatták és börtönbe került, ahonnan három évvel később, 1994-ben szabadult, majd a 2010-es haláláig az Orosz Turisztikai Hivatalban dolgozott (Balla T., 1998a p.319.; Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).

A moszkvai puccskísérlet és a vele újból körvonalazódó esetleges szovjet fenyegetés, majd az állam széthullása után az annak utódjaként ismét létrejövő, egyelőre azonban a saját belső problémáival elfoglalt, még gyenge, de az ezredfordulóhoz közeledve már lassacskán újból erősödni kezdő Oroszország közelsége is közrejátszott abban, hogy a VSZ egykori tagjai kérvényezték a NATO-ba történő felvételüket. 1999. március 12-én az un. „Keleti bővítés” első hullámában a Csehszlovákia 1993-as szétesésével hosszú idő után újra önállóvá váló Csehország, továbbá Magyarország és Lengyelország is a NATO tagja lett. Ezt 2004 márciusában a második hullámban Bulgária, Románia, és a szintén Csehszlovákia 1993-as széthullásával az 1945 után újból létrejövő, az akkori állammal ellentétben mindenfajta külső befolyástól mentes, valóban önállóan tekinthető Szlovákia,⁴ Szlovénia, valamint három, a második világháború alatt bekebelezett, és ezzel szovjet tagköztársasággá váló, majd 1990-ben ismét függetlenné váló ország, Észtország, Lettország és Litvánia felvétele követte (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).⁵

⁴Az 1938-ban Bratislava (Pozsony) fővárossal létrehozott, Josef Tiso római katolikus pap vezette első, önálló Szlovák Köztársaság a náci Németország szélsőjobboldali, fasiszta bábállama volt, amely teljes egészében kiszolgált Adolf Hitler Harmadik Birodalmát, és a vele szövetséges Tengelyhatalmakat. Az államalakulatot a második világháborút megnyerő szövetséges hatalmak egyike sem ismerte el önálló országgént, ezért az 1945 áprilisi megszállása egyben a korábbi Csehszlovák Köztársaság restaurációját is jelentette (Janek, 2008. p.22).

⁵A három balti államnak az újbóli orosz térnyeréssel szembeni félelme abban is megmutatkozott, hogy Ukrajnához hasonlóan a Moszkva javaslatára megalakított és általa dominált, az eredeti 15-ből 11 volt szovjet tagköztársaság alkotta, gazdasági-, katonai-, és

Összegzés

Munkámban igyekeztem bemutatni a VSZ megalakításakor megfogalmazott katonai és ideológiai doktrínákat, amelyeknek az elvét a szövetség a magáénak vallotta. Nagy hangsúlyt helyeztem arra, hogy olyan tényezőket vizsgáljak, amelyek a köz-, és a felsőoktatásban használt tankönyvekben nem jelennek meg (pl.: szovjet vezető szerep biztosítása a szövetségben, a VSZ belső szervezetei).

Részletes elemzésnek vettem alá a VSZ-nek a különböző nemzetközi katonai konfliktusokban játszott szerepét, jelentőségét. Ehhez kapcsolódva megemlítettem a közös hadgyakorlatokat is, amelyek közül a Magyar Népköztársaság számára a legjelentősebb a hazai rendezésű, 1979-es „Pajzs-79” volt.

A VSZ felszámolását illetően törekedtem arra, hogy átfogó képet adjak az ehhez vezető folyamatokról (a Hidegháború 1989-es befejeződése, a kommunista rezsimek összeomlása, majd a szovjet csapatok Kelet-Közép-Európából történő kivonása), valamint arról a puccskísérletről, amely ugyan már a katonai szervezet megszűnése után történt a Szovjetunióban, de a célja egyértelműen az enyhülési politika és a hegemóniáját veszített birodalom korábbi pozíciójának a helyreállítása volt.

Az 1955-ben létrehozott VSZ-ről összességében elmondható, hogy a Keleti Blokk katonai tömbjeként, a szovjet nagyhatalmi játszma termékeként jött létre, amellyel a Kreml lehetővé tette az egyeduralma alapját képező Vörös Hadsereg további állomásoztatását Kelet-Közép-Európában, és egyben választ adott a nyugati kihívásra, a NATO 1949-es megalakítására, amelyre a közös hadgyakorlatok, és a VSZ PTT határozatai révén próbált meg nyomást gyakorolni.

A fegyverkezési versenyben azonban a VSZ a Szovjetunióhoz hasonlóan sohasem tudott a nyugati riválisa fölé emelkedni, és végül a Keleti Blokk kommunista rezsimeit követően kártyavárként omlott össze 1991-ben, akárcsak a Szovjetunió.

külpolitikai egyezményeken alapuló laza szövetségi rendszerhez, a Független Államok Közösségéhez (röviden: FÁK) történő csatlakozást is elutasították. Indoklásuk szerint a szervezet az oroszoknak a Szovjetunió iránti nosztalgiájának a megtestesüléseként jött létre (Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.).

Irodalomjegyzék

Nyomtatott könyv

- Fischer F. (2005). *A kétpólusú világ*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Friedman, N. (2004). *A Hidegháború története*. Pécs: Alexandra Kiadó.
- Für L. (2003). *A Varsói Szerződés végnapjai – Magyar szemmel*. Győr: Kairosz Kiadó.
- Gyarmati Gy. (2010). *Demokráciából a diktatúrába*. In: Romsics I. (Eds.): *Magyarország története 20*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gyarmati Gy. (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956*. Budapest: ÁBTL-Rubicon.
- Haber P. – Gyenes M. (1980). *Egyesített Fegyveres Erők*. Budapest: Magyar Néphadsereg Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ.
- Dr. Halmosy D. (1985). *Nemzetközi szerződések 1945-1982*. Budapest: Közgazdasági-, és Jogi Könyvkiadó.
- Horváth A. (2024). *A szovjet típusú diktatúra alkotmány-, és jogtörténete Magyarországon*. Budapest: Ludovika Kiadó.
- Kissinger, H. (1996). *Diplomácia*. Budapest: Panem – McGraw – Hill – Grafo Kiadó.
- Ormos M. (2007). *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Roksa I. – Tóth J. – Gálné Dr. Balogh J. – Németh Gy. – Dr. Mészáros Gy. (Eds.) (1986). *A Varsói Szerződés története. Dokumentumok 1955-1985*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Romsics I. (2005). *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Smith, J. (1992). *A Hidegháború 1945-1965*. Budapest: IKVA Kiadó.
- Szarka L. (1995). *A közép-európai államok kapcsolatai*. In: Kojanitz L. (Eds.), *Élő Történelem*. Budapest: Calibra Kiadó.
- Szerencsés K. (1990). *A politikai fejlődés fő irányai a II. világháború után*. Budapest: IKVA Kiadó.

Folyóiratcikk

- Janek I. (2008): Egy fasiszta bábállam. Szlovákia, 1938-1945. *Rubicon*, 4 (20), 4-22.
- T. Balla G. (1998a). Szovjetunió: Válság és összeomlás. *A Tudás Fája*, 29 (1), 315-320.
- T. Balla G. (1998b). Afganisztán. *A Tudás Fája*, 30 (1), 321-324.
- T. Balla G. (1998c). A kommunizmus bukása. *A Tudás Fája*, 31 (1), 325-328.
- T. Balla G. (1998d). A Hidegháború. *A Tudás Fája*, 32 (1), 329-336.

Térképészeti forrás

- Szárny M. (2007). *Történelem 12*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Egyéb internetes források, hivatkozások

- Múlt-Kor Online Magazin, 2011. július 1.: *Így esett szét a Varsói Szerződés*.
https://mult-kor.hu/20110701_igy_esett_szet_a_varsoi_szerzodes

Mellékletek

1 melléklet

Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főtitkára, az ország tényleges vezetője, aki az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei által 1949-ben megalakított Észak-Atlanti Szerződés Szervezete (NATO) jelentette kihívásra a kommunista csatlósállamokkal való Varsói Szerződés 1955-ös létrehozásával reagált.

*Forrás: Archív felvétel, 1950-es évek.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára*

2. melléklet

A katonai szerződés aláírására érkező szovjet, román és lengyel delegációk csoportképe a varsói repülőtéren. A Szovjetuniót Nyikolaj Bulganyin, a Miniszttertanács elnöke, Vjacseszlav Molotov külügyminiszter, a Szovjet Vörös Hadsereg részéről pedig Ivan Sztjepanovics Konyev marsall, valamint Georgij Zsukov vezárkari főnök képviselte. A román delegáció vezetője Gheorghe-Gheorghiu-Dej, a Román Kommunista Párt főtitkára, míg a lengyelé Boleslaw Bierut, a Lengyel Népköztársaság elnöke volt.

*Forrás: Archív felvétel, 1950-es évek közepe.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára*

3. melléklet

A Varsói Szerződés ratifikálása 1955. május 14-én.

*Forrás: Varsó. Archív felvétel, 1955. május 13.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

4. melléklet

A Varsói Szerződés tagállamainak (1955-1991) a térképe.

Forrás: Száray, M. (2007). Történelem 12. 149.o.

5. melléklet

A Varsói Szerződés emblémája a tagországok zászlóival. Balról-jobbra: Bulgária, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság (NDK), Lengyelország, Románia, Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (Szovjetunió), Csehszlovákia.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

6. melléklet

Ivan Sztjepanovics Konyev (1897-1973) szovjet marsall, a Varsói Szerződés első, 1955 és 1960 közötti főparancsnoka.

*Forrás: Archív felvétel, 1950-es évek második fele
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

7. melléklet

Mao Ce-Tung, a kommunista Kínai Népköztársaság elnöke. Habár a Távol-Keleti ország saját delegáció révén jelen volt a Varsói Szerződés aláírásánál, és támogatta annak létrejöttét, ennek ellenére nem csatlakozott a katonai tömbhöz.

*Forrás: Archív felvétel, 1970-es évek.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

8. melléklet

Joszip Broz Tito marsall, a Jugoszláv Népköztársaság elnöke. Habár a balkáni ország Hruscsov fordított Canossa-járásakor kibékült a Szovjetunióval, támogatta, de nem csatlakozott a katonai tömbhöz.

*Forrás: Archív felvétel, 1970-es évek.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

9. melléklet

Az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc erőszakos, katonai úton történő leverését a Szovjetunió nagyhatalmi presztízse miatt kizárólag egyedül hajtotta végre. Hruscsov a „Forgószél” fedőnevű, november 4-ei, a Magyarország elleni általános támadást jelentő hadművelethez a Varsói Szerződés tagállamaitól a várható nemzetközi politikai reakciók miatt mindössze csak szóbeli támogatást kért. Az egyhangú támogató döntéssel a szovjetek célja az volt, hogy egy valódi katonai szövetségként láttassák a világ előtt a valójában elnyomó VSZ-t, ahol a szuperhatalom kizárólagos irányítása helyett mindenkinek egyforma beleszólási joga és szabad véleménynyilvánítása van a döntéshozatalban.

*Forrás: Budapest, 1956. november 4.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

10. melléklet

Andrej Andrejevics Gresko szovjet marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka 1960 és 1967 között.

*Forrás: Archív felvétel, 1960-as évek első fele.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

11. melléklet

Hruscsov utóda, Leonyid Iljics Brezsnyev, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főtitkára, az ország tényleges vezetője, aki az 1968-as „Prágai Tavasz” erőszakos, katonai úton történő leverésével Kelet-Európa „csendőrévé” tette a VSZ-t. A tömbnek ez volt az egyetlen hivatalos katonai akciója, amit ráadásul a saját tagállama, Csehszlovákia ellen indított. Brezsnyev büntetőhadjárata végképp egyértelművé tette a szervezeten belüli egyenlőség elvének hamisságát és a Szovjetunió korlátlan irányítását, amivel elnyomta a neki teljes mértékben alárendelt „szövetségeseit”.

*Forrás: Archív felvétel, 1970-es évek.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára*

12. melléklet

1960-as évekbeli francia propagandaplakát a világot kettéosztó, egymással szemben álló katonai táborokról: Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetéről (NATO) és a Varsói Szerződésről (VSZ).

Forrás: Honvédelmi Múzeum, Budapest

13. melléklet

Ivan Ignatyevics Jakubovszkij (1912-1976) szovjet marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka 1967 és 1976 között.

*Forrás: Archív felvétel, 1960-as évek vége.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára*

14. melléklet

Az 1968-as csehszlovák reformkísérletnek, az „Emberarcú szocializmusnak” a saját szövetségesei, a Varsói Szerződés tagállamainak a katonai beavatkozása vetett véget. Hiábavaló volt azonban a Szovjetunió követelése, a katonai tömb Magyarország kezdetleges hezitálása, majd végül Románia távolmaradása miatt a Csehszlovákia elleni általános támadásról szóló közös látszatkérdésben nem tudott az egységesség álcája mögé bújni.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

15. melléklet

Viktor Kulikov (1921-2013) szovjet marsall, a Varsói Szerződés utolsó főparancsnoka 1976 és 1991 között.

Forrás: Archív felvétel, 1980-as évek.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára

16. melléklet

Pillanatkép a Varsói Szerződés egyetlen magyarországi hadgyakorlatából, az 1979-ben megrendezésre került „Pajzs-79”-ből I. A katonák a közelharcot imitálják a gyakorlótéren.

Forrás: Hadtörténelmi Múzeum, Budapest

17. melléklet

Pillanatkép a Varsói Szerződés egyetlen magyarországi hadgyakorlatából, az 1979-ben megrendezésre került „Pajzs-79”-ből II. A katonák a nehézterepi hadviselést imitálják a gyakorlótéren.

Forrás: Hadtörténelmi Múzeum, Budapest

18. melléklet

Szovjet tank az afganisztáni hadszíntéren. Moszkva 1979-ben a „Brezsnyev-doktrína” jegyében úgy ítélte meg, hogy az ázsiai országban „a kommunizmus veszélyben forog”, ezért az azonnali katonai beavatkozás mellett döntött. A későbbiekben a „Szovjetunió Vietnamja”-ként elhíresült, végül egy évtizedig tartó, 1989-ben szovjet vereséggel és kivonulással záródó, közvetve a Szovjetunió szétesését is eredményező katonai konfliktusban a Varsói Szerződés tagállamai nem vettek részt.

*Forrás: Archív felvétel, 1984.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára*

19. és 20. melléklet

Brezsnyev egymást követő, rövid ideig regnáló utódai, Jurij Andropov (bal oldalon) és Konsztantyin Csernyenko (jobb oldalon) szovjet pártfőtitkársága idején a Varsói Szerződés mindössze a kapcsolattartó szerveken keresztül fejtette ki a tevékenységét, hadgyakorlatra sem került sor a tagállamok között.

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

21. melléklet

Mihail Szergejevics Gorbacsov, a változás embere. Minden idők legfiatalabb és az elődjeihez képest modernebb és nyitottabb felfogású pártfőtitkáráként megakarta reformálni a szovjet kommunista rendszert. A glasznoszty és a peresztrojka bevezetésével azonban a reformtörekvések az 1980-as évek második felére túlléptek a Szovjetunió határain. Az irányíthatatlanná váló folyamatok végül felbomlasztották a kommunistából az 1989/1990-ben rendszerváltóvá váló Keleti Blokkot, majd 1991-ben a megszálló szovjet csapatok kivonásával párhuzamosan maga alá temették a Varsói Szerződést, végül pedig a pártfőtitkár hatalmával együtt magát a Szovjetuniót is.

Forrás: Archív felvétel, 1991.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

22. melléklet

Horn Gyula, a Németh Miklós vezette magyar Minisztertanács külügyminisztere és Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter 1990. március 10-én ratifikálják a szovjet megszálló csapatoknak a Magyarország területéről történő kivonásáról szóló egyezményt.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

23. melléklet

A szovjet megszálló alakulatok távozása Magyarországról 1991. júniusában.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

24. melléklet

A békés úton újból polgári demokráciává váló harmadik Magyar Köztársaság első, szabadon választott jobbközép, konzervatív kormányának a tagjai (balról-jobbra: Jeszenszky Géza külügyminiszter, Antall József miniszterelnök és Somogyi Ferenc, a Külügyminisztérium közigazgatási államtitkára) az országot képviselő delegációban a Varsói Szerződés felszámolásáról szóló egyezmény prágai aláírásakor, 1991. július 1-én.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

25. melléklet

Gennagyij Janajev, keményvonalas kommunista szovjet politikus, a Szovjetunió önjelölt „államfője”. Mihail Gorbacsov a Szovjetunió elnökévé történő megválasztását követően, 1990 decemberében alelnökké választotta Janajevet, aki augusztusban sikertelen puccsot hajtott végre ellene abból a célból, hogy visszafordítsa az enyhülési politikát, és újból kiterjessze a szovjet politikai-katonai befolyást Kelet-Közép-Európára.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

26. melléklet

Az öt puccsista sajtótájékoztatója 1991. augusztus 21-én, amelyen bejelentették a szovjet nép és a világ előtt Mihail Gorbacsov „súlyos betegségét”. Balról a negyedik a vezetőjük, az önmagát a Szovjetunió elnökének nevező, senki által meg nem választott, vagy kinevezett Janajev. A szabadságát töltő törvényes elnököt a feleségével együtt valójában a krími nyaralójában házi őrizetbe helyezték. A keményvonalas kommunista puccs mindössze három nap alatt elbukott, a résztvevőket letartóztatták és börtönbe kerültek. Gorbacsovot visszahelyezték a pozíciójába, amit december 31-ig, a Szovjetunió hivatalos megszűnéséig töltött be.

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára